

Osmanlı

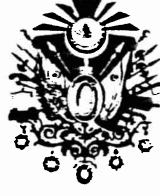
2

SİYASET

EDİTÖR
GÜLER EREN

BİLİM EDİTÖRLERİ
DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK
CEM OĞUZ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

GÖRSEL YÖNETMENLER
HATİCE KOT / ERSİN BALCI

GÖRSEL YÖNETMEN YARDIMCILARI
SEVGİ ÖZÇELİK / LEVENT ELPEN / AYŞE BALCI

DİZGİ GRUBU
ALİ TAŞTEPE / Ö. FARUK TAŞTEPE / ADEM TEMİZKÖK
ALİ ŞİMŞİR / EMRE TAŞTEPE / GÖKHAN ÖZEN
FAHRİ UZUN / AHMET MAYALI

RESİM TARAMA
HAMDİ ALKAN

TASHİH GRUBU
OYA AKBAŞ OCAK / ELNUR AĞAOĞLU / KAZIM BİLGE
AHMET KARAÇAVUŞ / HALİT ÜNSAL / SEVİL DÜNDAR
AYLA YILDIZ / MEHMET LÂLE / EMİNE ÖZDEMİR
SERAP DÜNDAR / HÜMEYRA SAK / ÖZLEM ATA

GRAFİK TASARIM
YAZIEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ

DİZGİ
GÖKÇEN TEKNİK

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BALKAN CİLTEVİ

YAYIN KODU
ISBN 975-6782-03-X (TAKIM)
975-6782-05-6 (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 1999

Yan Kağıt Ebrûsu: Mustafa Düzgünman

Osmanlı

MÜŞAVİRLER

PROF. DR. FİKRET ADANIR / PROF. DR. MAHİR AYDIN
ASST. PROF. DR. GABOR AGOSTON / PROF. DR. İSMAİL AKA
DOÇ. DR. ALİ AKYILDIZ / DOÇ. DR. ALİ BİRİNCİ / DOÇ. DR. TUFAN BUZPINAR
PROF. DR. YAVUZ ERCAN / PROF. DR. SELÇUK ESENBEL / DR. PAL FADOR
DR. KATE FLEET / PROF. DR. CORNELL FLEISCHER
ASSOC. PROF. DR. JANE HATHAWAY / PROF. DR. CENGİZ HAKOV
PROF. DR. NORMAN ITZKOWITZ / PROF. DR. KEMAL KARPAT
DOÇ. DR. HAKAN KIRIMLI / PROF. DR. BAYRAM KODAMAN
DOÇ. DR. ZEKERİYA KURŞUN / PROF. DR. HEE SOO LEE
PROF. DR. JUSTIN MCCARTHY / DR. MARINA MALEWINSKAYA
DR. MONICA MOLNAR / PROF. DR. RHOADS MURPHEY
PROF. DR. MEHMET SARAY / PROF. DR. GAZMEND SHPUZA
PROF. DR. SALAHİ SONYEL / DOÇ. DR. AHMET ŞİMŞİRGİL
PROF. DR. MUSTAFA TEVFİK TEYYÜBOĞLU
PROF. DR. FEROUS ABDULLAH KHAN YASAMEE

SANAT VE YAYIN MÜŞAVİRİ

AHMET KOT

YURT DIŞI KOORDİNASYON

CEM OĞUZ / CEMRE GÜZEL

TERCÜME

KOORDİNATÖR

CEM OĞUZ

REDAKTÖRLER

DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK / DR. JUDY UPTON-WARD
ERTAN AYDIN / YILMAZ ÇOLAK

MÜTERCİMLER

DOÇ. DR. KENAN İNAN / DOÇ. DR. MUSA ŞAŞMAZ / DOÇ. DR. RAMAZAN GÖZEN
YRD. DOÇ. DR. BERDAL ARAL / MÜFİT AKKOYUNLU / ALİ AKSEN / ESRA ALTUN
GÜL ATMACA / DR. SİMTEN COŞAR / EVREN DEVRİM ÇELİK / ÜMİT ÇELİK
GÜLSER ÇETİN / GÖKHAN ÇETİNSAYA / ÖZLEM YELDA DİLMEN
SERAL ERYAŞAR / ZEYNEP GÜNEL / HASAN ALİ KARASAR / MEHMET MURAT
EMEL OSMANÇAVUŞOĞLU İNCİ ÖZTÜRK / NALAN SOYARIK
ENVER TOPÇUOĞLU / ŞİBAY TUĞSAVUL / AZİZ TUNCER / ŞAHİN YAMAN
SELDA YAVUZ / MEHMET YILMAZ / RAMIL ZALIYAYEV

İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNE YÖNELİŞİ (1850-1896)

YRD. DOÇ. DR. DAVUT KILIÇ
FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Hıristiyan Avrupa, Şark meselesinde Osmanlı Ermenilerini kullanmak için önce bir kısmını Katolik mezhebine çekti. Daha sonra bunları batı kapitalizminin Osmanlı ülkesindeki simsarları haline getirerek, hem Gregoryen Ermeni toplumu içerisinde hem de devlet içerisinde huzursuzluk çıkarttı. 1830 yılına gelindiğinde Papalık ve Fransa, misyonerler vasıtasıyla Katolikliğe kazandırdıkları Ermenilerin, doğuda koruyucusu konumuna geldiler. Bu süreci izleyen ve Osmanlı Devleti'ne yönelik emperyalist emelleri olan Rusya, İngiltere, Amerika vb. ülkeler, hiç vakit kaybetmeksizin Papalık ve Fransa'nın yaptığı gibi Ermeni toplumu üzerinde yoğunlaşarak, kendi mezheplerine taraftar bulma gayretine giriştiler.

Ortadoğu'da dinin oynadığı politik rolü geç de olsa kavrayan İngiltere, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'ne yaptığı baskıların neticesinde Kudüs'te (1842) ilk Protestan kilisesini açtı. İngiltere'nin Protestan kiliseler açmak, Protestan kolejler kurmak suretiyle başlamış olduğu ve Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için bir araç olarak kullandığı bu politika[1] Katolikleşme sürecinde olduğu gibi en çok Ermeniler arasında etkili oldu.[2] Bir kısım Gregoryen Ermenilerin Katolikleştirilmesinden sonra bir de aynı cemaat içerisinde misyonerlerce Protestanlaştırma hareketinin başlatılması, İstanbul Ermeni Patrikhanesini oldukça fazla rahatsız ettiği[3] gibi Ermeni cemaati arasındaki mezhep birliğini de tamamen parçaladı.[4]

Emperyalist devletlerin, Osmanlı Devleti tebaası olan Gregoryen Ermeni toplumu üzerindeki yoğun misyoner faaliyetleri ve bunlar üzerindeki himayeci siyasetleri sonucunda, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin cemaati üçe bölündü. 1830'da Katolik Ermeni Kilisesi, 1850'de de Protestan Ermeni Kilisesi kuruldu.[5] Bu cemaat ve Kiliselerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini, emperyalist devletlerin resmi ve gayr-ı resmi baskıları neticesinde Babıali'nin tescil etmek zorunda kalması, mezhepler arasındaki rekabeti artırdı. Bütün bu gelişmeler İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin huzursuzluğunu da bir kat daha artırmış oldu.[6]

İstanbul Ermeni Patrikliği, böyle bir ortam içerisinde dağılan Ermeni toplumunu toparlamak ve cemaat üzerindeki eski nüfuzunu yeniden kazanmak için, o dönemde Avrupa'da gündemde olan milliyetçilik cereyanlarından ve Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerinden esinlenerek, olanca kuvvetiyle Ermeni milliyetçiliğine yöneldi. Bu konuda Ermeni Kilisesine siyasi anlamda yine en büyük destek emperyalist devletler tarafından geldi. Emperyalist ülkelerin Osmanlı topraklarında açtıkları misyoner okullarında Ermeni toplumunun bağımsızlığı işlenerek bu olgu desteklendi.[7] Bir başka ifadeyle kurtuluş çaresi olarak Ermeni Patrikleri, dinî inançları noktasında üçe bölünmüş olan Ermeni toplumunu yeniden bir ideal etrafında birleştirmeyi arzuladıkları için, büyük bir heyecanla dinî liderliğin yanı sıra dünyevi yetkilerini ön plana çıkararak, milliyetçilik hareketlerini yönlendirmeye başladılar. İstanbul Ermeni Patrikhanesi, hareketin geleceği için emperyalist devletler tarafından müstakil veya en azından otonom bir Ermenistan vaadine sıcak bakıyordu. Bundan dolayı Patrikhane, hem kendi toplumu hem de Osmanlı Devleti üzerinde oynanan oyunlara[8] isteyerek alet oldu.[9]

Islahat fermanının açıklanmasıyla bağımsızlık yanlısı Ermeniler, yeni bir *"Millet Nizamnamesi"* hazırlayarak İstanbul Ermeni Patrikliğinde asillerin tahakkümünü kırmayı ve bu makamı yeniden yapılandırmayı amaçladılar. *Ermeni Milleti Nizamnamesi*, Islahat Fermanı'nın meydana getirdiği geniş hak ve hürriyet ortamı içerisinde hazırlanarak 19 Mart 1862'de Babıali tarafından onaylandı. Bundan böyle Ermeni Patriğinin seçilme işlemini de oluşturulacak yeni meclis üyeleri yapacaktı.[10] Bu dönemde Ermeniler arasında "münevver ve mürteci" ihtilâfları çıktı. Amiralar (Bankerler), devlet taraftarı mürteci, milli emeller arkasından koşanlar ise münevver olarak adlandırıldı. Münevverler, daha ziyade milli emeller peşinde koşacak ve kendilerinin iradesinde hareket edecek birini İstanbul Ermeni Patrikliği'ne getirmek istiyorlardı. Nihayet birçok münakaşa ve mücadeleden sonra münevverlerin etkisiyle, 1869'da İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde bağımsızlık düşüncesi doruğa çıktı. Daha sonra oluşan bu ortam içerisinde özellikle Berlin konferansı esnasında, Ermeni toplumuna özerklik tanınması için çok mühim bir rol oynayacak olan meşhur Hrimyan Patrikliğe getirildi.[11]

Nizamnamenin Osmanlı Devletince imzalanmasının amacı; Avrupa devletlerince Osmanlı hükümetine yapılan baskıları hafifletmeye yönelikti. Ancak tüzük, Osmanlı Ermenilerinin siyasal ve sosyal yapılanmalarında yeni bir devir açtı.[12] Yapılan hukuki düzenlemeyle *"Ermeni toplumu"* bir cemaatin ötesinde, siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel bütün haklarında ve eylemlerinde, devlet içinde yeni bir baskı grubu haline geldi. Bu durum da, Osmanlı topraklarındaki menfaatlerini korumak için devletin içişlerine karışmak arzusunda olan emperyalist devletlerin işine yaradı.[13] Bundan dolayı Gregoryen Ermeni toplumunun dinî ve toplumsal işlerini idare etmek için kurulan İstanbul Ermeni Patrikliği, zamanla emperyalist devletler tarafından, kuruluş amacıyla[14] bağdaşmayan milli ve siyasi bağımsızlık hareketlerinin yönlendirildiği bir makam olarak görülmek istendi.[15]

K. Ozanyan'ın "Ermenilerin Tarihi Vazifesi" adlı Ermenice eserinden naklen, A. Hulki Saral Ermeni toplumuna *"Ermeni Milleti Nizamnamesi"*nin sağladığı faydaları şöyle sıralar: İstanbul başta olmak üzere diğer illerde bir çok okullar ve kültür kurumlarının açıldığını, Batı uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım olduğunu, Ermenilerin seçim yöntemlerine ve mücadeleye alıştırıldığını, Ermeni dil ve kültürünün gelişmesinin sağlandığını, Ermenilere toplu olarak şikayette bulunma ve harekete geçme kuvveti verdiğini, ihtilal ruhunun uyandığını, Ermeni meselesinin devamlı gündemde kaldığını ve Katolik, Protestan, Lusavarçağan (Gregoryen) Ermenilerin bunalımlı günlerde birleşmelerini sağladığını belirtir.[16] Ozanyan'ın da öğünerek ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin yayınlamış olduğu nizamnameyi Ermeni Patrikleri kendi toplumlarının refahı için kullanmaları gerekirken tam aksine siyasi çekişmelere ve bağımsızlık hareketlerine basamak yaptılar. Bununla yetinmeyen ruhaniler, Avrupa ve Rusya'nın yardımını alarak Ermeni milliyetçiliği noktasında muhtar bir Ermenistan kurma hevesine kapıldılar.[17] Mayewski bu dönemi, *"Ermeni ruhânî reislerinin din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık milliyetçilik fikirlerini yaymak için pek çok çalışmışlardır"* diye ifade eder.[18]

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin ruhani reisleri, dinî konularda göstermelik faaliyetlerine devam ederek bütün mesailerini Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin sağladığı imkanlar ölçüsünde milli uyanışı sağlayacak çalışmalara ayırdılar. Bunlar, manastırlarda, kiliselerde ve okullarda yürüttükleri faaliyetlerle düşmanlık tohumu ektikleri gibi Ermeni toplumu içerisinde bağımsızlık hareketlerinin gelişmesini de sağladılar.[19] Ayrıca emperyalist devletlerin Gregoryen Ermeniler üzerinde yürüttükleri misyoner faaliyetlerle de İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve papazlarınca sürdürülen bağımsızlık ve milliyetçilik akımları desteklendi. Bu döneme kadar Ermeni toplumu üzerinde yoğunlaşan dinî temalı propaganda faaliyetlerinin yerini bundan böyle siyasi ve milli temaların almış olması, Katolik ve Protestan misyonerlerince açılmış olan okulları da Ermeni dinî liderlerin çabalarına hizmet eder hale getirdi.

1876'da İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından bir memorandum hazırlanarak İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na sunuldu. Akabinde Patrikhane, Osmanlı topraklarındaki Ermeni toplumunu yönlendirerek, verdikleri memorandumu destekler mahiyette şikayette bulunmalarını istedi. Ermeni din adamları böylece kendi toplumu içerisindeki mezhep kavgasını bir tarafa bırakarak, Er-

meni toplumu üzerinde Patrikhane'nin gücünü ve kaybettikleri şahsî nüfuzlarını tekrar kazanabilmek için siyasî anlamda bağımsızlık sevdasına yöneldiler.[20] Zaman ilerledikçe dinî taassubun yerini millî hisler aldı. Ermeni ruhanilerin gönlünde dinî hisler yok denecek kadar az olduğundan, bağımsızlık noktasında Ermeni milliyetçileri, Ermeni papazlarını kısa bir zamanda kendi dairelerine almaya muvaffak oldu.[21]

İstanbul Ermeni Patriği'nin ısrarları neticesinde; Ruslar, Ayastefanos Antlaşması'na Ermeniler için de bir madde koydular.[22] Böylece Ermeni adı ilk defa uluslararası antlaşmalara girdi. Bu durum Ermeni toplumunun, Rusya ve Avrupa devletlerinden bağımsız devlet olma yolundaki siyasi beklentilerini artırdığı gibi aynı zamanda İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile diğer Ermeni kiliseleri arasındaki mezhep çatışmalarından doğan ihtilâfın yumuşamasına da neden oldu. Bundan böyle Patrikhane, emperyalist devletlerin desteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi mücadeleyi alenî yapmaya başladı. İstanbul'daki ileri gelen Ermenilerin de aralarında bulunduğu bir heyet, başlarında Patrik Nerses olduğu halde Yeşilköy'e gelerek, Ruslardan Sivas, Erzurum, Van ve Muş illerinde muhtar bir Ermeni devletinin kurulmasını ve bu bölgede Çar ordularının uzun bir süre kalmasını istediler.[23] Bağımsızlığa giden yolda bütün bu gelişmeler İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni, Osmanlı Devleti üzerinde hesabı olan emperyalist devletlerle ikili ilişkileri yeniden tesis etmeye yöneltti.[24]

Berlin konferansından önce Hrimyan bütün episkoposları, Kuzguncuk'taki evine çağırdı. Patrik Nerses'in politikasını beğenmediğini yeni bir ruhla dolu bir kimsenin Patrikliğe getirilmesini teklif ederek İzmirliyan'ın ismini öne sürdü. Bu durumdan rahatsız olan Patrik Nerses, Hrimyan'ın fikirlerini kabul ederek, bundan böyle Ermeni toplumunun menfaati nerede ise kendisinin orada olacağını belirtti. Kendisine episkoposların bu konuda yardımcı olmalarını rica etti. Hrimyan'ın eleştirileri doğrultusunda yeniden politika belirleyen Nerses, olmayan Ermeni meselesini bir siyasi meseleymiş gibi uluslararası platforma taşımak için olanca kuvvetiyle gayret etti.[25]

Berlin konferansından (13 Temmuz 1878) hemen sonra İstanbul Ermeni Patrikhanesi yurt çapında ihtilal ve isyan hazırlıklarına başladı.[26] Patrik Nerses bir taraftan eski Patrik Hrimyan diğer taraftan daha sonra patrik seçilecek İzmirliyan'ın ve Patrikhane meclisindeki üyelerin tazyikiyle İstanbul'daki yabancı sefirleri dolaşarak onların ilgilerini çekmeye çalışmaktaydı.[27]

1879'a gelindiğinde, Ermeni papazlar arasında ulusçu duygular belirgin bir şekilde gelişmişti. Ermeni piskoposlar, ulusal özerklikten ve kendi kimliğini belirtmek hakkından yana olduklarını açıklıyorlardı. İstanbul Ermeni Patriği ise apaçık Ermeni toplumunun Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını destekliyordu.[28]

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin, bağımsızlık sevdasıyla yazıp kiliseleri aracılığıyla bütün Osmanlı Ermenilerine gönderdiği 5 Mayıs 1879 tarihli genelge, Sivas'da zaptiyelerce ele geçirildi. Genelgede; "ilişik önemli talimat ıslahât komisyonunun kararıyla bütün piskoposlara gönderildiği gibi size de gönderildi. İyi muamele ederek uyanık olunuz. Ermenistan'ın tehlikeli zamanlarında Ermenilerin gördükleri zulüm ve işkencelerin ortadan kalkmasını ve ıslahât meselesini millet ele almıştır. Bu, millet olma borcudur. Bu mesele ile uğraşmak bütün zihinleri tırmalarsa milletin ayrılığına sebep olur. Ermenistan meselesine zarar verir. Ermeni milletinden olup ve mezhepçe Protestan, Katolik, Ortodoks ve buna benzer diğer mezhepten olan Ermenileri şimdilik mezhep ayrılıklarına bakmayarak bu meselede hepsini bir araya toplayın ve birlik olun ki, Ermenistan meselesi yaşatılabilsin kaybedilmesin.

Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesiyle doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde de hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira bu, ilerde lazım olacaktır. Avrupa devletleri Anadolu'nun her tarafına konsoloslar tayin etmektedirler. Oradaki Ermeni meclisleri ve başkanları konsoloslarla sık sık görüşüp buluşmalıdırlar. Ermeni milletinin dertlerini konsoloslara açıkça bildirmeli ve konsoloslarla tam ve yakın bir ilişki sağlanmalıdır ki, bizim meselemizin yabancı ağızlardan aleyhimize olarak konsoloslara duyurulmasına imkan kalmasın, medenî Avrupa mezhep ayrımı yapmadan bütün Ermenilerin

haklarını gözetir ve arka olur. Avrupa'nın medenî devletleri buna hazırdır. Hıristiyan Ermenilerin dertlerini duymak ve onlara derman bulmak Berlin konferansının 61. maddesiyle çoğunluk hakları üzerindedir. Şimdiden biz bu çoğunluğu konsoloslara ispat etmeye çalışarak bu hakka layık olduğumuzu, becerikli namuslu olduğumuzu gösterelim. Bilgiye susamışlığımızı göstererek ıslahât ve emniyeti arzuladığımızı kabul ettirelim.

Her nerede olursa olsun karşınıza çıkan Avrupalı yolcuları güler yüzle karşılayıp ağırlayarak Ermenilerin yaratılışındaki misafirperverliği de göstermelisiniz. Onlara eski Ermenilik hikayelerini söyleyip Ermeni davasına yardımcı olmak lazımdır. Avrupalı yolculara Ermenistan'ın bugünkü gerçek durumunu anlatarak onların yardımını dilemelisiniz. Bunları kilise cemiyetleri ile kilise cemaatlarına duyurun ve telkin edin. Avrupalı yolcular hasta olurlarsa ve size muhtaç kalırlarsa hemen onların yardımına koşunuz ki, kalplerini kazanmış olasınız. Sizin böylesine öğütlere ihtiyacınız yoktur. Ancak Müslümanların eski barbarlığı yüreğinizde kökleşmiş ise korkmayınız, o zamanlar çoktan geçti. Hıristiyan Avrupalı yolcularla çok samimi ve içten ilişkiler kurmalısınız.

Bu talimatı bu nedenle göndermek lüzumunu duyduk. Osmanlı Devleti sizin Avrupalı yolcularla kurabileceğiniz samimi ilişkilere engel olmayacaktır. Eğer bunun için zulüm ve işkenceye uğranılırsa mahallî hükümete şikayet edilmelidir. Aynı zamanda en yakındaki konsolosa da durum bildirilmelidir. Patrikhaneye de olup bitenler bütün ayrıntılarıyla yazılmalıdır."[29] *İmza Patrik Nerses Varjabetyan.*

Ermeni Patrikhanesinin ve Ermeni papazlarının tutum ve davranışlarını Tahsin Paşa hatırâtında; Ermeni ayaklanmalarında, papazlarının büyük rolü olduğunu ve kiliselerin ibadetten ziyade fesat ve teröre hizmet ettiklerini haber aldıklarını, ancak Ermeni ihtilalcilerin bazı sefarethanelerin de yardımıyla o derece mahirâne tertibat aldığını bu yüzden ipucu bulmanın mümkün olmadığını söyler.[30] Ayrıca ihtilalciler ve olaylara karışan Ermenilerin, genelde Patrikhane Kilisesiyle diğer Ermeni kiliselerine sığındıkları ve bunların kilisedeki papazlar veya hademelerce saklandıkları bilinmektedir.[31] Ermeni ruhaniler, mezheplerinin esaslarını bir tarafa bırakarak din yerine milliyet ve bağımsızlık propagandasını kendileri için bir kurtuluş çaresi olarak görmeye başladılar. Çünkü bunların fikirleri, dinî mevkileri bakımından halk üzerinde daha fazla etkili oluyordu.

20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da bulunan Saint Asalyan Kilisesi ihbar üzerine aranmak için harekete geçildiğinde Osmanlı askerlerinin üzerine ateş açıldı. İki subayla bir jandarma eri şehit edildi. Yapılan aramada kilisede Rusya'dan getirilerek saklanan silahlar ve buna ait mühimmât bulundu.[32]

Hrimyan, Patriklik makamından ayrıldıktan sonra da isyancılarla birlikte hareket ederek bunların haberleşmesinde yardımcı oldu. Hınçak Komitesi'nin yönlendirmesiyle ihtilal hazırlıkları yapan Ermeniler, 1890'da Kumkapı Kilisesi'nde söylenen ateşli nutukların da tesiriyle Osmanlı Devleti'nin alâmeti olan tuğrayı ayakları altında parçaladılar. Sonra göstericiler, önde Patrik olduğu halde Babıali'ye şikayetlerini bildirmek için yürümeye başladılar. Alınan tedbirler sonucunda göstericiler dağıtıldı ve baştan beri bu gösteriyi akıllıca bir iş olarak görmeyen Patrik Aşıkyan görevinden istifa etti.[33]

1894 yılında Hınçak Komitesi'nin baskısıyla İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçilen İzmirliyan daha sonra komitenin başkanlığını da üzerine aldı. Böylece Ermeni Patrikliği'yle Hınçak Komitesi aynı lider yönetiminde birleşti. Bu tarihten itibaren komite Osmanlı topraklarının her tarafında faaliyetlerini yoğunlaştırdı.[34] İzmirliyan Patrikliği döneminde Ermeni toplumunu Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırma gayretleriyle şöhret kazandı ve kendisine Ermenilerce *"Demir Patrik"* unvanı verildi.[35]

Kendisini bağımsız Ermeni devleti hayallerine kaptıran İstanbul Ermeni Patriği, Ermenilerce düzenlenen anarşi ve terör hareketlerine karşı Patrikhane'nin nüfuzunu kullanması için yanına gönderilen polis müdürüne, siyasetle ilgisi olmadığını şayet İstanbul Ermenileri bir taşkınlık yaparlarsa bundan kendisinin sorumlu olmayacağını ifade etti.[36] Bunun üzerine Zaptiye Nazırı Nazım Paşa, Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya gönderdiği arzuhalde; Patriğin Ermenilerin yapacağı bir hareketin zeminini oluşturduğu, iyi niyet ve sadakatten uzak olduğu, çıkıp çıkmaması Patrik Efendinin tutumuna bağlı olan olaylar için Patriğin itidal ve sadakate davet edilmesini belirtti.[37]

Zaptiye Nazırı Nazım Paşanın Sadrazam Sait Paşaya gönderdiği 28 Haziran 1895 tarihli arzuhalde Ermeni Patriği İzmirliyan'ın Osmanlı Devleti'yle münasebetlerini şöyle izah eder: Eski Patrik zamanında, kiliselerde fesatçı ve komite reislerinin tutumlarına karşı Ermeni milletinin nefretini dile getiren vaazlar verilmesi, nasihatlerde bulunulması olayları önemli ölçüde engelledi. Bu tutum, şiddetli tedbirlerle komitelerin cesaretlerini kırmış iken, kendisine yapılan suikast girişimi eski Patriğin istifasına sebep oldu. Nasıl seçildiği belli olmayan, Mateos İzmirliyan, Patrik olduktan sonra kilisenin hükümete karşı tutumu tamamen değişti, Osmanlı Devleti'ne sadık personeli birer bahane ile Patrikhane'den uzaklaştırdı. İzmirliyan yabancı devletlerin müdahalelerinden de cesaret alarak hükümete itirazlarda bulunmaya başladı. Hınçak Komitesi zabıtada görevli ve devlete sadık Ermenileri tehdit ile istifaya mecbur ettiği gibi bir kısmını da öldürdü. Bu şekilde Hınçak Komitesi ve Patrikhane, Ermenileri ihtilâle hazırlamaya çalışıyordu. İzmirliyan, Sis Katogikosluğuna da hile ve desiselerle Aletciyan Kirkoris'i seçtirerek Halep ve Adana Ermeni ahalisinin de zihinlerini bozdu.[38]

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, amacına ulaşmak için Anadolu'da görev yapan devlet yanlısı murahhasalar (Ermeni Piskoposu) ve papazları birer bahane ile görevlerinden uzaklaştırarak, İstanbul'da vaizlik yapan bağımsızlık yanlısı murahhasaları ve papazları Osmanlı hükümetinin uyarılarına rağmen atamaya kalkıştı.[39] Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu bilinen ve Patrikhanece Muş murahhasalığı görevine atanan Rahip Vartan Osmanlı Devleti'ne sadık olan papazları İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bildirdi. Neticede adı geçen papazlar Patrikhane tarafından zorla İstanbul'a getirilerek tazyik altına alınmak istendi.[40] Bağımsızlık yanlısı olarak atanan murahhasalar, Patrikhanece kendilerine verilen programa uygun olarak doğu illerinde faaliyette bulunuyorlardı.[41] Osmanlı Devleti'nin tavrına rağmen bağımsızlık hareketlerinde ısrarcı davranan İstanbul Ermeni Patriği, Beyoğlu Kilisesi'nde yapılan toplantıda; Muş murahhasasına haber göndererek, Sason olayının yıl dönümü dolayısıyla yapılacak âyin esnasında ateşli bir nutukla halkı heyecana getirerek iane (yardım) toplanmasını istemekteydi.[42]

İstanbul Ermeni Patriği yabancı sefaretlere birer mektup göndererek kendi cemaatinin bir ihtilal çıkartmak niyetinde olduğunu hissettiğini ve bunları zaptetmeye gücünün yetmeyeceğinden bahsederek yardım istedi.[43] Patriğin bütün bu girişimleri yapılacak Ermeni hareketlerine ve iç kargaşaya zemin hazırlamak, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa devletlerini ve Rusya'yı arkasına almaya çalışmaktan ibaretti.[44]

E. Uras'ın naklettiğine göre; S. Kaprielyan "Ermeni Bunalımı ve Tekrar Doğuşu" adlı eserinde İzmirliyan'ın faaliyetlerini şöyle göklere çıkarır: ...Öte yandan İstanbul Patriği İzmirliyan, aralıksız ve cesurca faaliyetler gösteriyordu. Patrik görülmemiş bir genel desteğe sahipti. Babıali'ye Ermenilerin durumlarını, heyecanlarını açıklayan bir muhtıra göndermiş ve ıslahatın uygulanması için acele edilmesini isteyerek, aksi takdirde Ermenilerin sorumlu olmayacaklarını bildirmişti. Kaprielyan bu muhtıranın padişahı kızdırdığını da söyler.[45]

18 Eylül 1895 tarihinde Kumkapı'daki Patrikhane Kilisesinden çıkışta dört bine yakın Ermeni, *"yaşasın Patrik"*, *"yaşasın Ermenistan"* diye bağırarak şarkılar söylediler. Ermeniler son imtiyaz fermanı ile iyice şımarmışlardı.[46] Ermeniler, yapılan ıslahât çalışmalarında da zorluk çıkartarak, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nden aldıkları baskı ve talimat dolayısıyla direndikleri gibi konsolosluklara çeşitli bahanelerle şikayette bulunuyorlardı.[47] Bu olayların Batı devletlerine kabul ettirilmesindeki en önemli etken Ermeni papazların gayret ve telkinleri oldu.[48] Üzerinde birtakım belgelerle yakalanan Ermeni ihtilalcilerinden papaz Dergort'un verdiği ifadede; İstanbul Ermeni Patriği'nin, Ermeni ihtilalcilerini ve bağımsızlık hareketlerini benimsemiş olduğunu, Zeytun eşkıya reisiyle haberleştiğini bildirdi.[49]

Zeytun'daki isyan hareketlerine de gelince; başlangıçta yağma ve soygunculuk maksadıyla başlayan bu amaçsız olaylar, daha sonraları komiteler ve Patrikhane'nin yönlendirmesiyle bilinçli olarak bağımsızlık istikametinde isyan hareketlerine dönüştü. Bu isyan hareketlerini Patrikhane tam 65 yıl idare etti.[50]

Düşüncelerinde direnen ve fesat çıkarma girişimlerinden elini çekmeyen Patrik İzmirliyan nihayet 1896 Eylülünde Osmanlı Devletince azledilerek Kudüs'e sürgün edildi.[51]

Kamuran Gürün ise Ermeni din adamları ve kiliseleri hakkındaki bu gerçeği şöyle ifade eder. "Aslında Ermeni milletinden, Ermeni Devleti'nden, Ermeni tarihinden değil, Ermeni Kilisesi'nden, Ermeni Kilisesi Devleti'nden bahsetmek icap eder. Ermeni Kilisesi'nin, mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyaç vardır. Ermeni Devleti fikrini doğuran, Ermeni milleti değil, Ermeni Kilisesidir."[52]

Sonuç olarak; buraya kadar ortaya koyduğumuz bilgi ve belgelerin ışığında, Osmanlı Ermeni toplumunun tamamını sorumlu tutmaksızın, bağımsızlık olaylarını planlayan ve yönetenlerin İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve buna bağlı din adamlarının bir kısmı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bunların -o dönemde, cemaat birliğini kaybeden Ermeni toplumunu bağımsızlık hareketleri etrafında yeniden birleştirmek için- kiliseleri de isyan merkezleri olarak kullandıkları Osmanlı arşiv belgelerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Uzun yıllar Osmanlı topraklarında Ermeni toplumunu yönlendiren İstanbul Ermeni Patrikliği, kaybolan prestijini yeniden kazanmak ve cemaat içerisindeki üçe bölünmüşlüğü giderebilmek için ısrarla bağımsızlık hareketlerini destekledi. Çünkü Patrikhane ve ruhaniler, Ermeni toplumu üzerinde kaybolan otoritelerini bu yolla yeniden kazanacaklarına iyice inanmışlardı. Patrikliğin ve din adamlarının menfaatleri Ermeni toplumunun menfaatlerinden önde geldiğinden, devlete karşı yürütülen bu olumsuz politika, eylem ve fiiller Osmanlı Devleti'ni etkilediği gibi Ermeni toplumunu da derinden etkilemiştir.

---

1 Geniş bilgi için bkz.: Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, Aralık 1998, s. 89-98.

2 Fahir H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1964, s. 289.

3 Katolik misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsız olan İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Padişaha müracaat ederek bazı Ermenilerin Katolik olduklarından şikayet etti. Katolik misyonerlerin Papadan aldıkları emirle, Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan reayayı kendi mezheplerine çekmeye çalıştıklarından dolayı bu misyonerlerin cezalandırılmasını istedi. Gelişen olaylar karşısında Osmanlı hükümeti reayanın mezhep değiştirmesini engellemek için birtakım tedbirlere başvurdu. Padişah, 1696 tarihli bir fermanla mezhep değiştirenlerin, eski mezheplerine dönmeleri için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Bkz.: Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 21 vd. Yine aynı şekilde Amerikan misyonerlerine ilk tepki, Protestanlaşan Ermenilerden dolayı nüfusunun azalacağından ve Ermeni toplumu üzerindeki siyasi kontrolünü kaybedeceğinden korkan İstanbul Ermeni Patriği'nden geldi. Patrikhane bir ara mezhep değiştirip Protestanlaşan Ermenileri ölüm cezası verecek kadar ileri gitti. Fakat Amerikan tüccarlarının Ermeni simsarlarla çalışmaları çok geçmeden Amerikan misyonerlerine Gregoryen Ermenileri yaklaştırdı. Böylelikle misyonerlerin fikirleri Ermeni toplumu arasında kolay yayılma ortamı buldu. Bkz.: Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981, s. 12 vd.

4 Geniş bilgi için bkz.: Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Elazığ 1999, s. 145.

5 D. Kılıç, *a.g.e.*, s. 157-161.

6 D. Kılıç, *a.g.e.*, s. 172.

7 Cevdet Küçük, "Van'daki Ermeni İsyanları", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1990, s. 137.

8 Babıali'ye göre; Ermeni toplumunun gerek kendi aralarındaki mezhep ve çıkar çatışmalarında, gerekse isyan ve terör olaylarında Ermenilerden büyük çoğunluğunun bir kusur ve kabahati yoktu. Bu olaylar kiliseler arası rekabetten kendilerine birtakım çıkarlar sağlamak isteyen veya emperyalist devletlerin ajanları gibi davranan kilise yöneticilerinden ve ülke dışından Osmanlı topraklarına sızmış isyancılar ve teröristlerden meydana gelen küçük bir azınlığın eseri idi. Bkz.: Cengiz Kürşat, "Ermeni Terörü", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question I*, İstanbul 1989, s. 10.

9 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 57.

10 M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991, s. 71; Geniş bilgi için bkz.: Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997, s. 196.

11 Esat Uras, *Ermeniler* (Türk Tarihinin Ana hatları Eserinin Müsveddeleri No: 6), ? 1933, s. 17 vd; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 55.

12 İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s. 34; Nizamnamenin tamamı için bkz.: Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 156 vd.

13 *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question III*, (nşr. Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı) İstanbul 1989, s. 15.

14 Geniş bilgi için bkz.: D. Kılıç, *a.g.e.*, s. 39-43.

15 Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşüncesi", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s. 116; E. Uras, *Ermeniler*, s. 16.

16 Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, Ankara 1970, s. 51.

17 Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 35 vd.

18 Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, (nşr. A. Süslü), Ankara 1986, s. 14.

19 Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlılardan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 11.

20 Mehmet Etemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır 1987, s. 14; E. Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 106 vd.

21 General Mayewski, *Van, Bitlis Vilayetleri-Askeri İstatistiği*, (nşr. Sadık Bey), İstanbul 1330, s. 123 vd.

22 Bu madde Antlaşmanın on altıncı maddesi oldu. Madde şöyle idi: "Ermenistan'da Rusya askerinin istilası altında bulunup yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zarar verebileceğinden, yüce devletimiz, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahât ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder." Antlaşmanın tam metni için bkz.: Reşat Ekrem, *Osmanlı Mubadeleri ve Kapitülasyonlar (1300-1920)*, İstanbul 1934, s. 218 vd.

23 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968, s. 158.

24 *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, (nşr. B. Kodaman), Ankara 1994, s. 24.

25 E. Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 211,

26 M. Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 181.

27 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 36.

28 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (nşr. Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 128.

29 BOA, Yıldız Evrakı, Kısım: 24.

30 *Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, (nşr. B. Yayınları), İstanbul 1990, s. 59 vd.

31 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, Ankara 1994, s. 232.

32 A. Süslü, *a.g.e.*, s. 42.

33 *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, (nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1981, s. 17.

34 A. Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 101 vd.

35 Esat Uras, "Ermeni Cemiyetleri", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question III*, İstanbul 1989, s. 19 vd.

36 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994, s. 73.

37 BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A- Dersaadet, İç no: 21, Karton no: 101, Evrak no: 7669.

38 H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, I, s. 64 vd.

39 Sadrazam Cevat Paşadan Zaptiye Nazırı Nazım Paşaya (30 Nisan 1895), BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A-Papazlar, Karton no:36, Evrak no: 5242 / 83.

40 Sadrazam Sait Paşadan Adliye ve Mezahip Nazırı Rıza Paşaya ve Hariciye Nazırı Turhan Paşaya (27 Haziran 1895), BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A- Murahhasa ve Papazlar, Karton no: 36, Evrak no: 5782 / 333.

41 Ermeni Komitelerinin İhtilal..., s. 14.

42 Sadrazam Sait Paşa Adliye ve Mezahip Nazırı Hüseyin Rıza Paşaya (25 Ağustos 1895), BOA, Mühimme Kalemi, A-Papazlar, Karton no: 36, Evrak no: 6146 / 521.

43 Sadrazam Halil Rıfat Paşadan Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşaya (14 Aralık 1895), BOA, Yıldız Sadaret Resmi, Dosya no: 77, Sıra no: 56, Evrak no: 1507.

44 Sadrazam Kamil Paşadan Mabeyn Başkitabetine, BOA, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 24-Za-1308, İç no: 1.

45 E. Uras, Tarihte Ermeniler..., s. 478.

46 E. Uras, Tarihte Ermeniler..., s. 481.

47 Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişi Şakir Paşadan Mabeyn Başkitabetine (27 Eylül 1895), BOA, Yıldız Esas Evrakı, Karton: 81, Klasör: 31, İç no: 10-Z-76, Evrak no: 76 / 4.

48 G. Mayewski, Van Bitlis..., s. 129.

49 Halep Valisi Zihni Paşadan Dahiliye Nazırı Memduh Paşaya (19 Aralık 1895), BOA, BEO, MHM, A- Halep, Karton no: 42, Evrak no: 7803, İç no: 2.

50 Ermeni Komitelerinin İhtilal..., s. 24; Ayrıca geniş bilgi için bkz.: Erdal İlter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara 1988, s. 67-126.

51 *Ermeni Komitelerinin İhtilal...*, s. 20.

52 Kamuran Gürün, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s. 30.